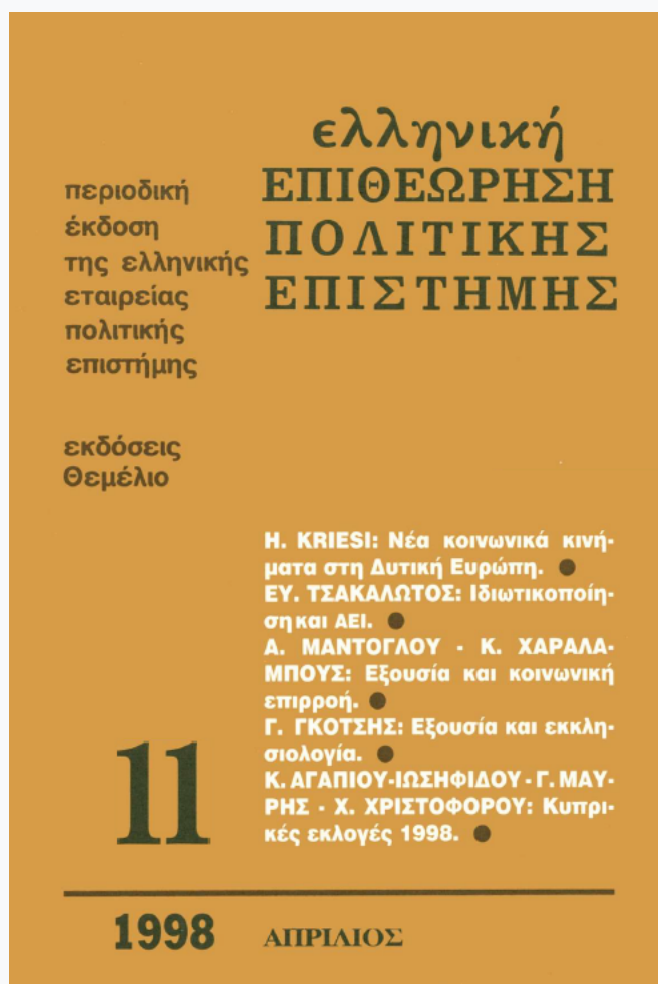

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 11 (1998)

Θάνος Βερέμης, Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα, MIET, Αθήνα 1997. Νίκος Δεμερτζής, Ο λόγος τον Εθνικισμού: αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις, Σάκκουλας, 1996.

Χρήστος Λυριντζής

doi: [10.12681/hpsa.15122](https://doi.org/10.12681/hpsa.15122)

Copyright © 2017, Χρήστος Λυριντζής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λυριντζής Χ. (2017). Θάνος Βερέμης, Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα, MIET, Αθήνα 1997. Νίκος Δεμερτζής, Ο λόγος τον Εθνικισμού: αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις, Σάκκουλας, 1996. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 11, 187-195. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15122>

ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ, *Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997.

ΝΙΚΟΣ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, *Ο λόγος του Εθνικισμού: αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Σάκκουλας, 1996.

Η ελληνική βιβλιογραφία των κοινωνικών επιστημών –με τη χρονική υστέρηση που χαρακτηρίζει συνήθως τον συγκεκριμένο χώρο– επιδεικνύει τα τελευταία χρόνια ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το φαινόμενο του εθνικισμού. Έκφραση του δικαιολογημένου άλλωστε ενδιαφέροντος αποτελεί η μετάφραση στα ελληνικά πολλών σημαντικών έργων της διεθνούς βιβλιογραφίας αλλά και η έντονη παρουσία της ελληνικής παραγωγής. Πρόσφατα παραδείγματα του ως άνω ενδιαφέροντος είναι η έκδοση του συλλογικού τόμου που επιμελήθηκε ο καθηγητής Θάνος Βερέμης, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα* (εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, 1997) καθώς και το βιβλίο του κ. Νίκου Δεμερτζή, *Ο Λόγος του Εθνικισμού: αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*. Το πρώτο βιβλίο καλύπτει ένα σημαντικό κενό στη μελέτη του ελληνικού εθνικισμού· περιέχει μία σειρά από «μελέτες περιπτώσεων» που αναλύουν την ιστορική πορεία του ελληνικού έθνους-κράτους. Το δεύτερο βιβλίο αποτελεί μία γενικότερη θεωρητική μελέτη για το φαινόμενο του εθνικισμού και έρχεται να προστεθεί στην ήδη υπάρχουσα σημαντική βιβλιογραφία για τη θεωρία του εθνικισμού.¹

1. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα παρακάτω ελληνικά ή σε μετάφραση βιβλία:

ΔΟΞΙΑΔΗΣ, Κ., *Εθνικισμός, Ιδεολογία, Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Πλέθρον, Αθήνα 1995

ΛΕΚΚΑΣ, Π., *Η Εθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε Υποθέσεις Εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, Εκδόσεις Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 1992

ΛΙΘΟΞΟΟΥ, Δ., *Μειονοτικά Ζητήματα και Εθνική Συνείδηση στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Λεβιάθαν, Αθήνα 1990

ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν., *Ο Εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994

Το βιβλίο που επιμελήθηκε ο κ. Βερέμης αποτελεί τη μετάφραση ενός τόμου που είχε κυκλοφορήσει στα αγγλικά το 1990 ως έκδοση του ΕΛΙΑΜΕΠ, η οποία με τη σειρά της βασίστηκε σε ένα ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *European History Quarterly* του 1989. Έστω και με σημαντική καθυστέρηση, ο τόμος προσφέρει στο ελληνικό κοινό σημαντικές μελέτες και εμπειρικό υλικό για τη συγκρότηση του ελληνικού έθνους, την ανάπτυξη του ελληνικού εθνικισμού και γενικότερα για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία.

Παρουσιάζοντας το θέμα και το ειδικότερο αντικείμενο του τόμου, ο κ. Βερέμης ενημερώνει συνοπτικά για τις σύγχρονες τάσεις στο χώρο της θεωρίας και της σύγχρονης βιβλιογραφίας για τον εθνικισμό, καθώς και για τα μείζονα ζητήματα που οριοθετούν και απασχολούν την ελληνική ιστοριογραφία σε σχέση με τη συγκρότηση του ελληνικού έθνους-κράτους, την ελληνική ταυτότητα και τον ελληνικό εθνικισμό. Ο επιμελητής γράφει και το πρώτο κεφάλαιο του τόμου, το οποίο ασχολείται με την ανάπτυξη του ελληνικού εθνικισμού όχι όμως με μία γενική επισκόπηση της πορείας του, αλλά εστιάζοντας την ανάλυση στην αποτυχούσα προσπάθεια για τη συγκρότηση ενός «έθνους χωρίς κράτος». Πρόκειται για την προοπτική ενός πολυεθνικού κράτους, το οποίο θα φιλοξενούσε και το ελληνικό έθνος και όπου ο ελληνικός πολιτισμός θα κατείχε κεντρική θέση. Η ανάλυση βασίζεται στη μελέτη της «Οργάνωσης της Κωνσταντινουπόλεως» και τη σχετική με αυτή δράση των Ι. Δραγούμη και Α. Σουλιώτη. Το άρθρο αναδεικνύει μια διαφορετική φιλοσοφία για την ανάπτυξη του ελληνισμού, η οποία βέβαια δεν μπόρεσε να συγκροτηθεί ούτε ως ολοκληρωμένη πολιτική θεωρία ούτε ως συζητήσιμο πολιτικό διακύβευμα. Η αποτυχία του οράματος για μία «πολυεθνική ανατολική αυτοκρατορία» είναι ιδιαίτερα σημαντική, αφενός, διότι αποκαλύπτει στο ευρύτερο κοινό μια σχετικά άγνωστη πτυχή του «ελληνικού εθνικισμού» και, αφετέρου, διότι υποδεικνύει τις ρίζες των σύγχρονων «αντιδυτικών» και «νεοορθόδοξων» ρευμάτων. Με τη διαφορά ότι οι παλιές ιδέες περί πολυεθνικού ανατολικού κράτους έχουν οριστικά εκλείψει και, το σημαντικότερο, οι σύγχρονες «αντιδυτικές» στάσεις συνοδεύονται συνήθως από την ενεργό προώθηση της εθνικής ταυτότη-

ANDERSON, B., *Φαντασιακές Κοινότητες*, Νεφέλη, Αθήνα 1997

HOBBSBAWM, E., *Έθνη και Εθνικισμός*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1994

HROCH, M. κ.ά., *Εθνικό Κίνημα και Βαλκάνια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996

WOOLF, S., *Ο Εθνικισμός στην Ευρώπη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

τας και την επιθετική προβολή και διεκδίκηση των ορίων και δικαιωμάτων του σημερινού ελληνικού έθνους-κράτους.

Το άρθρο του κ. Π. Κιτρομηλίδη αναλύει τη διαδικασία συγκρότησης των εθνικών ταυτοτήτων στα Βαλκάνια, στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα. Εξετάζοντας την παρουσίαση και συγκρότηση των εθνικών ταυτοτήτων στα γραπτά βαλκάνιων διανοούμενων, το ρόλο του σύγχρονου κράτους στη διαδικασία εθνικής συγκρότησης και, τέλος, τη σχέση-αντινομία μεταξύ ορθοδοξίας και εθνικισμού, η μελέτη τεκμηριωμένα αμφισβητεί τις κυρίαρχες απόψεις περί «εθνικής συνέχειας και αφύπνισης» και περί της συνεισφοράς της ορθοδοξίας στη διατήρηση και ανάπτυξη της εθνικής ταυτότητας.

Ο κ. Κιτρομηλίδης υιοθετώντας την προσέγγιση του έθνους ως «νοερή κοινότητα», προκειμένου να προσδιορίσει την ιδιαίτερη εκείνη αντίληψη ομάδων ή κοινοτήτων σχετικά με την εθνική τους ταυτότητα –μια προσέγγιση η οποία προέρχεται από το πρόσφατα μεταφρασμένο στα ελληνικά έργο του Benedict Anderson–, αρχίζει με τη χαρτογράφηση των απόψεων που εμφανίζονται στα Βαλκάνια κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, με στόχο να ανασυνθέσουν το βαλκανικό παρελθόν και να επαναπροδιορίσουν την πολιτισμική ταυτότητα ομάδων (και περιοχών) στη βάση πολιτισμικών στοιχείων και κυρίως της γλώσσας. Η ανάδειξη του έθνους ως πολιτισμική κοινότητα της οποίας το εύρος ποικίλει ανάλογα με το συγγραφέα, αναδεικνύεται με επάρκεια στο πρώτο τμήμα της μελέτης και οδηγεί στην εξέταση του ρόλου του σύγχρονου κράτους στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας. Ο συγγραφέας επισημαίνει το ρόλο του στρατού και της εκπαίδευσης στην διαδικασία εθνικής ενοποίησης καθώς και συγκεκριμένες πρωτοβουλίες του κράτους, όπως η σύσταση αυτοκέφαλης εθνικής Εκκλησίας, η ίδρυση εθνικού πανεπιστημίου, με σημαντικές επιπτώσεις η κάθε μία: για παράδειγμα επισημαίνεται η δράση των αποφοίτων του πανεπιστημίου στη διδασκαλία και εξάπλωση της ελληνικής γλώσσας στα εκτός του ελληνικού κράτους εδάφη. Με άλλα λόγια, η εργασία παρουσιάζει όλη την πορεία της κατασκευής της «νοερής κοινότητας» του ελληνικού έθνους, και τον διαφορετικό σε κάθε χρονικό σημείο ρόλο του κάθε παράγοντα. Πρόκειται για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και κλασική πλέον μελέτη, η οποία γίνεται ιδιαίτερα σημαντική σε μια εποχή που η σύμπλευση ορθοδοξίας-έθνους θεωρείται από πολλούς ως ανέκαθεν δεδομένη.

Η μελέτη του κ. Ι. Κολιόπουλου εξετάζει το ρόλο και τη σημασία των «κλεφτών και αρματολών» και μετέπειτα του ελληνικού στρατού στη διαμόρφωση του ελληνικού εθνικισμού και αλυτρωτισμού. Αφού τοποθετήσει «τους κλέφτες και αρματολούς» στις ιστορικές τους διαστάσεις και αφού εξετάσει τη λειτουργία των «καπετάνιων» και των «παλικάριων» κατά τη διάρκεια του αγώνα, ο συγγραφέας εστιάζει την προσοχή του στις σχέσεις ελληνικού κράτους, στρατού, ληστείας, κτηνοτροφίας και αλυτρωτισμού. Η ζωή στην ορεινή Ελλάδα ερευνάται καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, με σκοπό να διαπιστωθούν οι λόγοι της αμείωτης επιρροής των καπετάνιων και οι αιτίες που οδήγησαν στη μείωση ή και καταστροφή των νομάδων-κτηνοτρόφων. Οι διασυνδέσεις ληστείας-κτηνοτροφίας και τακτικού στρατού αναδεικνύουν τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού αλυτρωτισμού και το ρόλο του «παλικάρι-σμού» στη συγκρότηση της «εθνικής» εξωτερικής πολιτικής.

Τέλος, η μελέτη του κ. Κωφού για τη Μακεδονία αποτελεί το κλασικό πλέον άρθρο, απαραίτητο για όλους όσους θέλουν να γνωρίσουν την ιστορική πορεία της Μακεδονίας και να εμβαθύνουν στη διαμόρφωση των εθνικών ταυτοτήτων στον συγκεκριμένο χώρο. Η μελέτη δείχνει την εξέλιξη των εθνοτικών ανταγωνισμών στην περιοχή της Μακεδονίας από τον 19ο αιώνα, αρχικά στο επίπεδο των πολιτισμικών ανταγωνισμών καθώς και στη σχετική προσπάθεια συγκρότησης «νοερών κοινοτήτων» με βάση κυρίως τη γλώσσα, και την εν συνεχεία μετάβαση κατά τον 20ό αιώνα, στην πολύ πιο δραστική δύναμη των όπλων. Η παρέμβαση των οργανωμένων κρατών έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ομογενοποίηση των περιοχών που ανήκαν στη δικαιοδοσία τους και, κυρίως, στην κατασκευή των μύθων και των πολιτισμικών ταυτοτήτων που θα νομιμοποιούσαν είτε την κατοχή είτε τη διεκδίκηση συγκεκριμένου χώρου. Παρουσιάζεται έτσι ανάγλυφα η διάπλαση και εξέλιξη των εθνικών ταυτοτήτων μέχρι σήμερα. Ο συγγραφέας γνωρίζοντας πολύ καλά όλες τις πτυχές του μακεδονικού ζητήματος προσφέρει μία συγκροτημένη και πολύπλευρη ανάγνωση της ιστορίας μιας επίμαχης και, από πολλούς, διεκδικούμενης ταυτότητας. Το βιβλίο κλείνει με ένα βιβλιογραφικό δοκίμιο του Α. Κιτροέφ για τις τάσεις και εξελίξεις στη σύγχρονη ελληνική βιβλιογραφία. Πρόκειται για έναν εξαιρετικά χρήσιμο και εύστοχα σχολιασμένο βιβλιογραφικό οδηγό, ο οποίος όμως θα ήταν πιο πλήρης και θα ολοκλήρωνε πιο αρμονικά τον συγκεκριμένο τόμο, εάν περιελάμβανε και μία ενημερωμένη βι-

βλιογραφία για τις εθνικές ταυτότητες και τον εθνικισμό.

Συμπερασματικά, ο τόμος *Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα* προσφέρει μία πολύπλευρη και στοιχειοθετημένη προσέγγιση στη μελέτη της νεότερης εθνικής ταυτότητας και του ελληνικού εθνικισμού. Ορισμένα από τα άρθρα του τόμου αποτελούν πλέον κλασικά κείμενα στη βιβλιογραφία του ελληνικού εθνικισμού και η μελέτη τους είναι απαραίτητη για κάθε ερευνητή των κοινωνικών επιστημών, ακόμα και εάν δε συμεριζεται τις απόψεις ή τις προσεγγίσεις των συγγραφέων.

Η σημασία και η συμβολή του βιβλίου στη μελέτη της νεότερης ιστορίας είναι διττή: αφενός, θεμελιώνει μια ιστορικά τεκμηριωμένη αναθεώρηση των παραδοσιακών στερεοτύπων της ελληνικής ιστορίας που αφορούν στην τρισεχιά και συνεχή ιστορία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, αφετέρου, εισάγει τη συγκριτική ιστορική-πολιτική ανάλυση στη μελέτη των προβλημάτων της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Πρόκειται για την πιο πρόσφορη μέθοδο για την κατάδειξη του «ρομαντικού» και αυθαίρετου στοιχείου μιας «ουσιοκρατικής» αντίληψης για το έθνος, η οποία παρουσιάζει τον ελληνισμό ως διαχρονικό, δεδομένο, ενιαίο και πολιτικά και πολιτισμικά αδιαμφισβήτητο. Οι μελέτες του υπό συζήτηση τόμου υιοθετούν την προσέγγιση που αντιλαμβάνεται το έθνος ως κατασκευή, ως «νοερή κοινότητα», δηλαδή ως ιστορικά, πολιτισμικά και κοινωνικά συγκροτημένη οντότητα. Ο τόμος θα κέρδιζε ίσως σε θεωρητική πληρότητα αν η έννοια «νοερή κοινότητα» και η σχετική συζήτηση περί εθνικισμού είχαν εκτενέστερη ανάπτυξη. Η μελέτη του έθνους ως κατασκευή είναι η προσέγγιση που σαφώς επικρατεί στον ακαδημαϊκό χώρο και στη σχετική βιβλιογραφία, αν και στο ευρύτερο κοινό είναι πολύ πιθανό να είναι άγνωστη ή μη αποδεκτή. Ανεξαρτήτως όμως από την ευρύτερη αποδοχή της, η ανάλυση του έθνους ως κοινωνικής κατασκευής στοιχειοθετείται από τις μελέτες του συγκεκριμένου τόμου, όπου αναδεικνύονται οι μηχανισμοί και οι διαδικασίες που συνέβαλαν στην κατασκευή εθνικών ταυτοτήτων στα Βαλκάνια.

Θα πρέπει βέβαια να επισημανθεί ότι, μελετώντας την κατασκευή εθνικών ταυτοτήτων, οι αναλύσεις ακολουθούν μια ιδιαίτερη προσέγγιση που εστιάζει την προσοχή της στο κράτος και στους κρατικούς μηχανισμούς. Ερευνούν δηλαδή τον εθνικισμό «από τα πάνω», αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στο πώς τα «κράτη κατασκευάζουν έθνη». Συνέπεια της εν λόγω μεθοδολογικής επιλογής

είναι η υπογράμμιση της διαδικασίας εθνικής ομογενοποίησης και του τελικού αποτελέσματος που είναι η επικράτηση της ενιαίας και αδιαμφισβήτητης ταυτότητας. Με αυτόν τον τρόπο υποβαθμίζονται ή παραβλέπονται οι επιπτώσεις από τους ανταγωνισμούς διαφορετικών ταυτοτήτων και η σημασία της παρουσίας του «άλλου» υπό οιαδήποτε –μειονοτική ή όχι– μορφή. Προσεγγίσεις «από τα κάτω» σε σχέση με τον «άλλο» και την αλληλεπίδραση μεταξύ ταυτοτήτων θα προσέφεραν μια διαφορετική διάσταση στη μελέτη των εθνικών ταυτοτήτων, και κατά τη γνώμη μου, θα συμπλήρωναν τις παραπάνω μελέτες χωρίς να αναιρούν τη σημασία τους. Με άλλα λόγια, υπάρχει ο κίνδυνος, τονίζοντας το τελικό αποτέλεσμα που είναι η ομοιογενής εθνική ταυτότητα να θεωρηθεί ότι δεν υπάρχουν διαφορές, ανταγωνισμοί, μειονότητες. Ο ερευνητής δεν πρέπει να αγνοεί ότι δεν μπορεί να υπάρξει «ταυτότητα» χωρίς «διαφορά» και ότι η διαπραγμάτευση αυτής της σχέσης έχει θεμελιώδη σημασία για τη συγκρότηση της πολιτικής ζωής και για τη μελέτη της νεότερης ελληνικής ιστορίας και κοινωνίας. Όταν η διαφορά οδηγεί στην κατασκευή του άλλου, του ξένου, του εχθρού και μετασχηματίζεται σε «ετερότητα», τότε ενισχύεται ο εθνικισμός και μειώνεται η ανεκτικότητα. Το βιβλίο που επιμελήθηκε ο κ. Βερέμης μάς δίνει μια εξαιρετική ευκαιρία για προβληματισμό πάνω στα ζητήματα αυτά.

Το βιβλίο του κ. Δεμερτζή, *Ο Λόγος του Εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις* (Σάκκουλας, 1996) δεν είναι απλά ένα ακόμη βιβλίο για τη θεωρία ή τις θεωρίες του εθνικισμού. Αποτελεί μία προσπάθεια ανάπτυξης μιας κοινωνικής θεωρίας του εθνικισμού, η οποία επιδιώκει να συμβάλει στην κατανόηση και ερμηνεία του φαινομένου και στην ανάδειξη των σχέσεων εθνικισμού και δημοκρατίας, σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από την «παγκοσμιοποίηση» και την πολυπολιτισμικότητα. Στα έξι κεφάλαια του βιβλίου γίνεται μία ενδελεχής συζήτηση όλων των θεμάτων που συνδέονται με ή αφορούν στον εθνικισμό, βασισμένη σε μια καλά οργανωμένη και συστηματική χρήση της διεθνούς βιβλιογραφίας, η οποία και παρατίθεται στο τέλος του βιβλίου.

Το πρώτο κεφάλαιο αποτελεί ουσιαστικά την εισαγωγή του βιβλίου, αφού ασχολείται με τη χρονική αφετηρία του εθνικισμού, τις πολλαπλές οπτικές και θεωρητικές προσεγγίσεις του φαινομένου και την ανάγκη μιας κοινωνικής θεωρίας για τον εθνικισμό. Είναι

εύστοχη η θέση ότι πρέπει κανείς να διακρίνει την κοινωνική θεωρία του εθνικισμού από τις διάφορες εθνικιστικές αντιλήψεις περί έθνους. Μια θέση εμφανώς εύλογη που ωστόσο συχνά λησμονείται.

Στο δεύτερο κεφάλαιο συζητείται ο εθνικισμός ως ιδεολογία, η οποία συνδέεται άμεσα με τη νεοτερικότητα. Ο εθνικισμός και οι φορείς του αναλύονται με βάση την οπτική της συγκρότησης ταυτοτήτων, η οποία αποτελεί εξαιρετικά πρόσφορο, αναλυτικό πλαίσιο για την κατανόηση του ρόλου του έθνους και της εθνικιστικής ιδεολογίας. Έτσι παρουσιάζεται και το ερώτημα της σχέσης και ενδεχομένως της υπεροχής της εθνικής ταυτότητας έναντι των υπολοίπων, ιδιαίτερα υπό συνθήκες πολυπολιτισμικότητας.

Εν συνεχεία στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται μια λεπτομερής διερεύνηση του σημασιολογικού πεδίου του εθνικισμού, όπου οι λέξεις, για παράδειγμα, έθνος, εθνικισμός, εθνότητα, εθνικότητα, έθνος-κράτος, πατριωτισμός και η ιστορική τους πορεία αναλύονται αναδεικνύοντας το επίμαχο και συχνά αμφισβητήσιμο περιεχόμενό τους. Πρόκειται για ένα αναμφισβήτητο απαραίτητο και χρήσιμο κεφάλαιο, το οποίο όμως είναι ιδιαίτερα εκτενές (95 σελίδες) και ενίοτε κουραστικό.

Στο τέταρτο κεφάλαιο καταγράφονται οι τυπολογίες του εθνικισμού, η παρουσίαση των οποίων διευκολύνει σημαντικά τη μελέτη του θέματος και είναι αναλυτικά χρήσιμες σε κάθε ερευνητή του φαινομένου. Ο κ. Δεμερτζής προτείνει μια συνδυαστική τυπολογία, όπου διακρίνονται ο πολιτικός, ο πολιτιστικός, ο απελευθερωτικός και ο επεκτατικός εθνικισμός.

Στο πέμπτο κεφάλαιο ο συγγραφέας εισέρχεται στο πιο φιλόδοξο και ταυτόχρονα δύσκολο αλλά και ενδιαφέρον τμήμα της μελέτης του, όπου αντιμετωπίζει την έλευση της πλανητικής εποχής και το συνδυασμό της με τον εθνικισμό και τις εθνικές ταυτότητες. Εξετάζει λοιπόν το φαινόμενο της «παγκοσμιοποίησης», το περιεχόμενό της και τα ζητήματα που προκύπτουν από την έλευσή της. Ο συγγραφέας αναλύει τις δυνατότητες και τα προβλήματα που υπάρχουν στη διαδικασία συγκρότησης ταυτοτήτων, σε μια εποχή «παγκοσμιοποίησης». Η μελέτη επισημαίνει τα όρια της παγκοσμιοποίησης, το περίπλοκο της όλης διαδικασίας καθώς και τη διαλεκτική σχέση μεταξύ πλανητικού και τοπικού. Το συμπέρασμα είναι ότι οι εθνικές ταυτότητες κάθε άλλο παρά οριστικά ξεπερασμένες είναι στη σύγχρονη εποχή.

Το έκτο κεφάλαιο συνεχίζει την παραπάνω συζήτηση επικε-

ντρώνοντας το ενδιαφέρον στις διαπλοκές πλανητικού-τοπικού, εθνικού κράτους και εθνικισμού προσπαθώντας να ερμηνεύσει ένα εκ πρώτης όψεως παράδοξο φαινόμενο: την έξαρση του εθνικισμού και των εθνικιστικών συγκρούσεων σε μια εποχή παγκοσμιοποίησης. Σωστά επισημαίνεται ότι η σύγχρονη παγκόσμια κουλτούρα δεν μπορεί να αποτελέσει μέρος της ταυτότητας των σύγχρονων υποκειμένων. Έτσι η επανεμφάνιση των εθνικισμών αναλύεται υπό το πρίσμα της διαλεκτικής σχέσης πλανητικού/τοπικού και ως συστατικό στοιχείο της ως άνω σχέσης. Ο κ. Δεμερτζής εύστοχα εντοπίζει τις διαφορετικές διαστάσεις του φαινομένου και το συζητά υπό το πρίσμα του ρόλου των ΜΜΕ στη σύγχρονη εποχή: Πρόκειται για μια σύνθετη πορεία που δε σηματοδοτεί το τέλος του έθνους-κράτους και των εθνικισμών· μια πορεία υποχώρησης, επανόδου και επιβεβαίωσης-αμφισβήτησης των εθνικών ταυτοτήτων. Ο τόμος κλείνει με ένα ενδιαφέρον παράρτημα που αφορά τα (θεωρητικά) ζητήματα εξήγησης του εθνικισμού· όπου ο συγγραφέας προβαίνει σε μια σειρά από μεθοδολογικά και θεωρητικά εύστοχες επισημάνσεις για τη μελέτη του εθνικισμού.

Συμπερασματικά, το βιβλίο του κ. Δεμερτζή αποτελεί μια σημαντική και ενδιαφέρουσα μονογραφία για ένα εξαιρετικά επίκαιρο –και (πολιτικά) επίμαχο– θέμα και εμπλουτίζει τη συνεχώς αυξανόμενη βιβλιογραφία για τον εθνικισμό. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του βιβλίου του κ. Δεμερτζή έγκειται στο ότι αποτελεί μια ιδιαίτερα φιλόδοξη προσπάθεια να συνδυαστεί η μελέτη του εθνικισμού, αφενός, με το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης και, αφετέρου, με ένα ιδιαίτερα σημαντικό ρεύμα της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας που ασχολείται με την πολυπολιτισμικότητα και τη συγκρότηση ταυτοτήτων. Πρόκειται, πράγματι, για μια προσπάθεια προς τη σωστή κατεύθυνση, με την έννοια ότι η εξέλιξη του εθνικισμού και των εθνικών ταυτοτήτων σε μια εποχή παγκοσμιοποίησης και πολυπολιτισμικότητας είναι ζήτημα μείζονος σημασίας τόσο από θεωρητική όσο και από πρακτική-πολιτική άποψη. Οι πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις σε πολλές περιοχές του κόσμου –περιλαμβανομένων και των Βαλκανίων– εξαρτώνται σε σημαντικό βαθμό από τη διαπραγμάτευση και εξέλιξη των σχέσεων παγκόσμιου-εθνικού-τοπικού και των σχετικών ταυτοτήτων. Συνεπώς, η ανάλυση των εμπλεκόμενων ζητημάτων είναι θεμελιώδους σημασίας και ορθό ο κ. Δεμερτζής καταπιάνεται με την επεξεργασία τους. Πρόκειται όμως για ζητήματα που καλύπτουν έναν τεράστιο χώρο στη

σχετική βιβλιογραφία και τα οποία είναι ιδιαίτερα δύσκολο να απαντηθούν στο πλαίσιο μιας μονογραφίας. Έτσι και η εργασία του κ. Δεμερτζή σε ορισμένα σημεία γίνεται κουραστική και ίσως δύσκολη στην παρακολούθησή της. Το φιλόδοξο και δύσκολο εγχείρημα δεν επιτρέπει στον συγγραφέα να καταλήξει σε οριστικά και ξεκάθαρα συμπεράσματα. Άλλωστε κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο. Ωστόσο, προσφέρει μια συνολική εικόνα του θέματός του και όλων των συνδεδεμένων με αυτό προβλημάτων, αναδεικνύοντας την πολυπλοκότητά τους.

Επιπλέον, κατά τη γνώμη μου, το ζήτημα του εθνικισμού δεν μπορεί να κατανοηθεί εάν δεν αναλυθεί συνολικά ο ρόλος του φαινομένου στην κατανομή και άσκηση της εξουσίας στις σύγχρονες (μετα)νεοτερικές κοινωνίες. Το γιατί το νεοτερικό κράτος χρειάζεται και το εθνικό στοιχείο για να λειτουργήσει και να ασκήσει την εξουσία του είναι ένα εξαιρετικά σύνθετο ζήτημα. Ο κ. Δεμερτζής θίγει το θέμα αλλά δεν το εξαντλεί. Κάτι τέτοιο απαιτεί, αφενός, εκτεταμένη και σε βάθος ανάλυση του εξουσιαστικού φαινομένου και αφετέρου, συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές έρευνες (κάτι που δεν περιλαμβάνεται στους στόχους της εργασίας του κ. Δεμερτζή).

Είναι ίσως ενδιαφέρον να σημειωθεί, κλείνοντας την παρουσίαση δύο ιδιαίτερα σημαντικών βιβλίων, ότι η ιστορική και θεωρητική ενασχόληση με το ζήτημα του εθνικισμού, την οποία εκφράζει ο κάθε τόμος, θα πρέπει να συμπληρώνονται και να αλληλοκαλύπτονται (κάτι που συνήθως δε συμβαίνει). Η θεωρία έχει πολλά να κερδίσει από την ιστορική, συγκριτική κοινωνιολογική και πολιτική έρευνα, όπως και η τελευταία από τις θεωρητικές αναλύσεις. Η παρατήρηση του Μ. Hroch ότι έχουμε πληθώρα θεωρητικών αναλύσεων και ελάχιστες συγκριτικές-ιστορικές έρευνες είναι μάλλον βάσιμη. Οι τόμοι που παρουσιάστηκαν αποτελούν δείκτες για τις κατευθύνσεις που θα πρέπει να ακολουθήσει η έρευνα στο θέμα του εθνικισμού και, ταυτόχρονα, προκαλούν για περαιτέρω συνδυασμούς και εμπλουτισμό των προσεγγίσεων στο επίμαχο ζήτημα του εθνικισμού.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ